

СИМВОЛІКА АРХЕТИПНОГО ОБРАЗУ ВОДИ В РОМАНІ ТОНІ МОРРИСОН “BELOVED”

Ковальова Т. П.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

У статті досліджується роль архетипного символу води як інструменту формування змістової структури роману Тоні Моррісон “Beloved”. Зокрема, проаналізовано функціональне значення цього символу у створенні характерологічного портрету головної героїні твору, Улюбленої, яка є уособленням індивідуального та колективного минулого. Зміст символу розкрито в контексті існуючих архетипних, міфологічних та етнокультурних уявлень про воду.

Ключові слова: Тоні Моррісон, художній символ, архетип, архетипний образ, архетипний символ, архетип “вода”.

В статье исследуется роль архетипного символа воды как инструмента формирования смысловой структуры романа Тони Моррисон “Beloved”. В частности, анализируется функциональное значение данного символа для создания характерологического портрета главной героини произведения, Возлюбленной, являющейся олицетворением индивидуального и коллективного прошлого. Содержание символа раскрывается в контексте бытующих архетипных, мифологических и этнокультурных представлений о воде.

Ключевые слова: Тони Моррисон, художественный символ, архетип, архетипный образ, архетипный символ, архетип “вода”.

The article deals with the study of the role of the archetypal water symbol in the formation of the idea content of the novel “Beloved” by Toni Morrison. The functional role of the symbol in the representation of the main character, Beloved, as a personification of the individual and collective past has been analyzed. The meaning of the symbol is revealed in relation to existing archetypal, mythological and ethno-cultural images of the water.

Keywords: Toni Morrison, artistic symbol, archetype, archetypal image, archetypal symbol, archetype “water”.

Конструювання символів є специфічною ознакою людської життєдіяльності. Наголошуючи на цьому, німецький філософ Ернест Кассирер визначає людину як “істоту, що створює символи” [18, с. 4]. Поняття символу використовується в багатьох галузях людських знань, проте, безсумнівно, найбільш вагому роль символізація відіграє в мистецтві, саме тому переважна кількість відомих концепцій символу базуються на матеріалі художньої творчості. На думку О. Ф. Лосєва, навіть максимально реалістичне мистецтво не може обійтися без створення символічної образності [7, с. 11]. Особлива привабливість символу для художньої творчості полягає в його здатності зображати неявне, те, що не лежить на поверхні. Як зазначив французький філософ Жак Марітен, символ розкриває через світ видимих речей суть речей невидимих, які неможливо пояснити ні через наукові істини, ні через абстрактні ідеї.

Уже тривалий час символ є предметом дослідницького інтересу у філософії, психології, культурології, семіотиці, філології, міфопоетиці, фольклористиці та інших науках. Найбільш ґрунтовні теорії символу розроблені такими відомими вченими, як В. М. Жирмунський, Ю. М. Тинянов, Б. М. Ейхенбаум, Ю. М. Лотман, Б. А. Успенський, О. Ф. Лосєв, В. М. Топоров та ін. Парадигма сучасних філософсько-філологічних досліджень символу охоплює питання про значення символу як засобу формування та інтерпретації змістової структури тексту; роль символічного у відображенні культурних домінант певної історичної епохи та індивідуальної художньої картини світу автора; значення символу як складника лінгвокультурних концептів; дослідження лінгвістичної природи символу засобами структурної семантики [1; 4; 5; 8; 12].

Значна кількість досліджень присвячена аналізу архетипних символів, у яких відображені архаїчні образи та уявлення, що існують у сфері колективного несвідомого [1; 3; 6; 10; 11]. На наш погляд, архетипний аналіз, який став методологічною основою дослідження низки літературознавчих проблем, може внести вагомий вклад у розвиток одного з пріоритетних напрямів сучасної лінгвістики, пов'язаного з висвітленням глибинних структур художньої семантики.

Актуальність обраної теми дослідження визначається спрямованістю сучасної лінгвістичної парадигми на комплексне вивчення словесного твору як вербального тексту і як естетичного феномену. Оскільки символ є "важливим фактором реалізації культурної традиції" [4], дослідження символічно насичених текстових конструктів дозволяє глибше проникнути у прихований зміст та адекватніше зрозуміти естетичну цінність художнього твору.

Метою статті є дослідити потенціал символу як текстового засобу реалізації концептуальної домінанти художнього тексту.

Об'єктом дослідження є символічне значення архетипного образу води в романі Тоні Моррісон "Beloved".

Предметом дослідження є архетипні, міфологічні та етнокультурні складові значення цього символу. Відмінність художнього символу від усіх інших видів символів, полягає передусім у його змістовому навантаженні. Говорячи про це, математик Д. Пірс визнає, що лише художня свідомість (або наближена до неї) здатна породити сповнений змісту символ (цит. за: [5]).

Як принцип узагальнення символ є однією з універсальних естетичних категорій мистецтва і розуміється як характеристика художнього образу з точки зору його осмисленості, здатності виражати певну художню ідею [21]. Розуміння художнього символу співвідноситься з визначенням символу в широкому семіотичному значенні як знака, який передбачає використання свого первинного значення як форми для вираження іншого, більш абстрактного та узагальненого змісту [22]. Зміст, що породжується в художньому символі, є "якісно новим" [2, с. 149] та, як правило, "культурно більш цінним" [8, с. 11].

На відміну від чистого знака, який несе інформацію поняттєвого, логічного характеру, зміст художнього символу є сплавом інтелектуального, ідейного та емоційно-оцінного значення. Художній символ характеризується невичерпністю внутрішнього змісту – він здатний конденсувати велику кількість ідей та стосунків між речами. Багатозначність художнього символу не тільки не перешкоджає його конструктивному використанню, а є, навпаки, показником його глибини та змістовності. Іншою принциповою відмінністю семантичної структури символу є рівноцінність його різних значень [12, с. 126].

Однією з найхарактерніших особливостей художнього символу є його зв'язок з культурною традицією. На думку Ю. М. Лотмана, символ забезпечує збереження моральних, інтелектуальних, духовних цінностей та культурних традицій людства, адже пам'ять колективу завжди виражена символічно [9, с. 79]. Вище сказане значною мірою стосується архетипних символів, оскільки колективна пам'ять неможлива без архетипного змісту [1].

Поняття архетипу детально розглянуто у вченні швейцарського психіатра Карла Густава Юнга про колективне несвідоме. Вчений визначав архетипи як найдавніші та найзагальніші форми уявлення людства, що складають зміст колективного та надособового несвідомого. Як універсальні, стійкі психологічні схеми, архетипи несвідомо відтворюються в архаїчних ритуалах, міфах, символах, віруваннях, тощо [15]. На думку дослідника міфології Мірча Еліаде, архетипи становлять символічну основу світобудови, її незламний сакральний кістяк; за допомогою архетипів відтворюються колективні уявлення про Всесвіт, суспільство та людину [14, с. 30-36].

Архетип як незмінна частина несвідомого психічного змісту відтворюється в усіх видах духовної діяльності людини, зокрема, в словесній творчості. Під впливом індивідуальної свідомості автора архаїчні образи піддаються художньому обробленню, трансформуючись

в “архетипні уявлення” (термін К. Г. Юнга) [10]. На думку мовознавців, для аналізу міфопоетики художнього тексту релевантним є не сам архетип як позавербальна субстанція, а безпосередня реалізація в словесному образі певного смислового аспекту архетипу. До таких виявів вербалізації архетипу залучають архетипний образ, міфологема та символ [6; 13].

За виразом К. Г. Юнга, символічне переживання архетипних структур є результатом інтеграції свідомого й підсвідомого [17, с. 102]. У художній творчості один і той самий архетип може бути представленим у великому розмаїтті символічних образів, значення яких варіюється не тільки залежно від індивідуального сприйняття, а й від певного соціального та культурно-національного підґрунтя, адже архетипи, як зауважував К. Г. Юнг, не несуть цілком визначеного змісту, вони є лише тенденцією до утворення деяких уявлень, що можуть коливатися в конкретних варіантах [15, с. 99].

Архетипні символи відіграють надзвичайно велику роль у поетиці відомої сучасної американської письменниці Тоні Моррісон. Філософсько-естетичну спрямованість творчості письменниці визначає тема подолання травматичного впливу минулого та відновлення культурної самобутності та етнічної самосвідомості афроамериканців. Для героїв роману “Beloved” (1987), які зазнали страхіть рабства, відтворення власної ідентичності стає можливим лише шляхом усвідомлення особистої трагедії як частини спільного колективного досвіду. Оскільки ключовим для поетики твору стає звернення до колективної пам’яті афроамериканців, у творі часто використовуються мотиви, образи та символи, значення яких можна трактувати лише у світлі архетипних, міфологічних та етнокультурних особливостей [1].

Особливої значущості для реалізації ідейного задуму автора набуває архетипний образ води. Символічне значення цього образу розкривається передусім у контексті характеристики головної героїні роману – Улюбленої, яка, на думку дослідників, є уособленням індивідуального та колективного минулого [19]. На індивідуальному рівні Улюблена представляє реінкарнацію доньки головної героїні, рабині-втікачки Сеті, яка вбила свою дитину, рятуючи її від рабства. Дух загиблої роками переслідує родину і зрештою матеріалізується в образі загадкової молодшої жінки, яка називає себе Улюбленою – словом, що виکارбоване на могилі дитини. Улюблена стає своєрідним катализатором, який дозволяє матері усвідомити витіснені спогади, переосмислити трагічні події минулого та відновити себе духовно.

Водночас Улюблена втілює узагальнений образ жертв рабства, колективного болю та пам’яті, яка має протидіяти забуттю та уникненню теми. Її поява спонукає членів громади поглянути на власний трагічний досвід як на частину колективної історії, що має зберігатися в пам’яті кожного: “*She reminds me of something. Something, look like, I’m supposed to remember*” (23, 234). Зрештою це дає героям сили протидіяти деструктивному впливу минулого, що також передано в образі Улюбленої, яка постійними вимогами до матері виправити завдану в минулому шкоду майже доводить її до самознищення. Громада усвідомлює, що минуле не повинне брати верх над сьогоденням: “*Whatever Sethe had done, Ella didn’t like the idea of past errors taking possession of the present*” (23, 256). Саме цей вислів наприкінці твору приводить до фінального трансформу образу Улюбленої в символ усвідомленого та переосмисленого минулого [19].

Глибинне значення образу Улюбленої розкривається значною мірою через символічне переосмислення архетипного образу води, що акумулює в собі як архаїчні колективні уявлення про воду, так і уявлення, притаманні африканській та афроамериканській культурі.

Універсальна привабливість води як архетипного символу пов’язана насамперед з її очищувальною силою та властивістю підтримувати життя [1]. Саме архетипні уявлення про воду як початок нового життя лежать в основі містичної появи Улюбленої, яка просто вийшла з річки: “*A fully dressed woman walked out of the water*” (23, 74).

Вода є і тим середовищем, у якому героїня перебуває до моменту появи в реальному світі, що відображає інше фундаментальне символічне значення архетипу води як першооснови, вихідного стану всього живого [6]: “*Oh, I was in the water*”. (23, 75); “*I see the dark face*

that is going to smile at me she goes in the water with my face" (23, 212); "In the day diamonds are in the water where she is" (23, 212); "I am in the water" (23, 213); "I come out of blue water after the bottoms of my feet swim away" (23, 213); "the men without skin came and took us up into the sunlight with the dead and shoved them into the sea" (23, 214).

У символічному значенні води відтворюються також певні міфологічні уявлення та універсалії африканської культури. Як відомо, в міфології образ води поєднується з образом людини, виступає символом чоловічої або жіночої плодючої сили [20]. В африканській міфології символічне значення води також асоціюється з жіночим початком. У творі вода виступає аналогом материнського лона та пов'язана з мотивом ембріонального світу [1]. Так, поява Улюбленої викликає в її матері відчуття, ніби вона знову вагітна та мають відійти навколоплідні води – точнісінько, як при народженні другої дочки Денвер: *"the moment she got close enough to see her face, Sethe's bladder filled to capacity ... the water she voided was endless ... like flooding the boat when Denver was born" (23, 51); "As soon as Sethe got close to the river her own water broke loose to join it" (23, 83).* Такі символічні асоціації з процесом народження розгортаються надалі в описі Улюбленої, яка відразу після появи з води відчула страшенну втому і спрагу (*"the woman drank as though she had crossed a desert" (23, 51); "a water-drinking woman fell sick, got took in, healed, and hadn't moved a peg since" (23, 66)*) і зовні була схожа на немовля – її шкіра була молодою, гладенькою, без жодних зморшок: *"She had new skin, lineless and smooth, including the knuckles of her hands" (23, 50).*

Художнє переосмислення архетипного образу води відображає також розуміння водної стихії як узагальненого символу несвідомих духовних процесів та імпульсів людського мислення. За К. Г. Юнгом, вода є найбільш часто вживаним символом несвідомого, "життєвим символом душі, що перебуває в п'яті" [16, с. 139]. Улюблена втілює образ людини, яка страждає через відсутність власного я, адже не може пригадати та використати спогади для відтворення власної історії життя. Відсутність внутрішньої цілісності передана, зокрема, в мотиві боязні тілесного розчленування (*"pieces of her would drop maybe one at a time, maybe all at once" (23, 133)*); потребі фізичного поєднання з матір'ю, адже, загинувши немовлям, Улюблена так і не змогла відокремити себе від неї: *"I am not separate from her there is no place where I stop her face is my own and I want to be there in the place where her face is and to be looking at it too" (23, 210).*

Неможливість самоідентифікації та прийняття себе передана також через багатократний повтор мотиву глядіння у воду [1]: *"Standing close to its edge she watched her reflection there" (23, 101); "Just ahead, at the edge of the stream, Denver could see her silhouette, standing barefoot in the water ... the beautiful head lowered in rapt attention" (23, 105); "As soon as the thaw was complete Beloved gazed at her gazing face, rippling folding, spreading herself, disappearing into the leaves below" (23, 241).* У воді Улюблена бачить те, що допомагає їй відчутти себе – те обличчя, яке вона ідентифікує з обличчям матері, і яке втратила в момент загибелі: *"She was ready to smile at me and when she saw the dead people pushed into the sea she went also and left me there with no face or hers" (23, 210).*

Особливого значення цей мотив набуває в контексті уявлень, існуючих в африканській культурі про обличчя як відображення душі людини. Так, представники деяких африканських народів не тільки не дозволяють фотографувати себе, а й уникають дивитися у воду, вважаючи, що таким чином вони можуть завдати шкоди своїй душі або навіть взагалі втратити її [1]. Такі етнокультурні уявлення співвідносяться з універсальним символічним значенням архетипу води як метафори смерті, небезпеки та зникнення [6].

У контексті зазначених архетипних та етнокультурних особливостей мотив глядіння у воду стає проєкцією душевних страждань та внутрішньої порожнечі образу Улюбленої, яка перебуває між минулим та теперішнім, між реальним та потойбічним світом. Завдяки цьому образ

Улюбленої розкривається як фактор реалізації культурної традиції, адже відображає переконання, притаманне не всім культурам світу, що душі людей, які зазнали лихої смерті, не спочивають у землі (“*You know as well as I do that people who die bad don't stay in the ground*” (23, 188)), а також переконання, що хоча матеріальний та духовний світи співіснують та створюють одне ціле, їх повне суміщення породжує хаос [19].

Ще одне символічне значення архетипного образу води розкривається у фінальній сцені роману. У момент примирення членів громади зі своїм трагічним минулим та усвідомлення того, що власне являє собою Улюблена, героїня зникає у воді: “*Down by the stream in back of 124 her footprints come and go, come and go ... By and by all trace is gone, and what is forgotten is not only the footprints but the water too and what it is down there*” (23, 275). Таким чином, образ води набуває символічного значення межі, за якою відбуваються кардинальні зміни [1]. Герої звільняються від тягаря минулого та повертаються до сьогодення, а для Улюбленої настає кінець існування між реальним та потойбічним світом, завершується переміщення із земного до вічного. Вода ретроспективно пов'язує зникнення героїні з її появою, в чому реалізується фундаментальне символічне значення архетипу води як початку та фіналу всіх речей [6].

Отже, символічне значення образу води формується на основі поєднання архетипних, міфологічних та етнокультурних уявлень про воду як джерело життя, уособлення жіночої родючої сили, символ несвідомих душевних процесів, межі, що позначає кардинальні трансформації, початок та кінець існування усього живого.

Звернення до архетипних структур стає інструментом розкриття образу головної героїні як уособлення індивідуального та колективного минулого, переосмислення якого є необхідним для відновлення національної та особистої самосвідомості.

Архетипні та культурно-стереотипні значення цього символу реалізують зв'язок з колективною пам'яттю та універсальністю людського досвіду, що свідчить про прагнення письменниці представити світ як цілісну систему, в якій існує взаємозв'язок минулого та сучасного, індивідуального та загальнолюдського.

Оскільки символічна реалізація архетипу води лежить в основі образної структури багатьох творів письменниці, перспектива подальших досліджень у цьому напрямку полягає у вивченні ролі символу води як засобу створення інтертекстуальних зв'язків.

Література

1. Агрба Л. А. Мифосемиотическое пространство романов Тони Моррисон: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.03 [Електронний ресурс] / Агрба Лана Алексеевна. – Нальчик, 2004. – 177 с. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/91735.html>.
2. Арутюнова Н. Д. От образа к знаку // Мышление, когнитивные науки, искусственный интеллект. – М.: Наука, 1988. – С.147-162.
3. Бордон К. Ю. Коллективная память как основа поэтики Тони Моррисон (на примере романа “Возлюбленная”). [Електронний ресурс] / К. Ю. Бордон. – Режим доступу: www.philol.msu.ru/~smu/work/science-day/2010/24-21.pdf.
4. Добрынина М. В. Роль символа в освоении смысловой структуры художественного текста: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 [Електронний ресурс] / Добрынина Марина Валерьевна. – Тверь, 2005. – 151 с. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/223196.html>.
5. Ивлева А. Ю. Культурное пространство художественного текста: от символа-предела к символу-образу: автореф. дис. ... докт. философ. наук [Електронний ресурс] / Ивлева Алина Юрьевна. – Саранск, 2009. – Режим доступу: vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/.../2009/.../IvlevaAU.doc.
6. Козицкая Е. А. Мифологема воды в творчестве А. Ахматовой. – [Електронний ресурс] / Е.А. Козицкая. – Режим доступу: www.akhmatova.org/articles/kozi.htm.

7. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / Алексей Федорович Лосев. – М., 1976. – 367 с.
8. Лотман Ю. М. Символ в системе культуры // Лотман Ю. М. Избранные статьи: В 3х т. – Т.1. – Таллин: Александра, 1992. – 479 с.
9. Лотман Ю. М. Текст в тексте // Ученые записки Тартуского ун-та. – Тарту, 1981. – Вып. 567. – С. 79.
10. Матійчак А. А. Конструктивна функція архетипів в романній стилістиці Айріс Мердок. [Електронний ресурс] / А. А. Матійчак. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vkhnu/Filol/2010_901/.../matijchak.pdf
11. Науменко Н. Рецепція української новели зламу XIX-XX століть у світлі архетипного аналізу // Вісник Львівського університету. Серія філологія. – Львів, 2004. – Вип.33. – Ч. 1. – С. 186-191.
12. Шелестюк Е. В. О лингвистическом исследовании символа // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 1997. – №4. – С. 125-143.
13. Шестопалова Т. П. Міфологеми поезії Павла Тичини: спроба інтерпретації: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Шестопалова Тетяна Павлівна. – К., 2001. – 18 с.
14. Элиаде М. Космос и история / [пер. с фр. и англ.] / Мирча Элиаде. – М.: Прогресс, 1987. – 312 с.
15. Юнг К. Об архетипах коллективного бессознательного // Архетип и символ. – М.: "Ренессанс", 1991.
16. Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного / Карл Густав Юнг // Вопросы философии, 1988. – № 1. – С. 133-152.
17. Юнг К.Г. Психология і поезія // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / [за ред. Зубрицької М.] – Львів: Літопис. – 1996. – С. 91-108.
18. Cassirer E. The Philosophy of Symbolic Forms / E. Cassirer. – New Haven: Yale University Press, 1957.
19. Majewska, Magdalena. Heraufholung und Bewdltigung von Vergangenheit in Toni Morrisons Beloved. [Електронний ресурс] // : 52. – Режим доступу: <http://web.fu-berlin.de/phin/phin16/p16t3.htm>.

Довідники

20. Керлот Х. Э. Словарь символов. – М.: REFL-book, 1994. – 608 с.
21. Общій толковий словарь русского языка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tolslovar.ru/s5227.html>.
22. Encyclopedic Dictionary of Semiotics [ed. by T.A.Sebeok]. – Berlin, 1986. – 510 p.

Джерела ілюстративного матеріалу

23. Morrison T. Beloved / T. Morrison. – N.Y.: A Plume Book. – 275 p.